

Bősze Péter

Fogalmak tisztázása, magyarítása

Közreműködők: Berényi Mihály, Gaál Csaba, Laczkó Krisztina, Mészáros Ágnes, Szabó T. Attila

1. KÉRDÉS

A következő kifejezéseket: *méhnyakrák-halálozás, a méhnyakrák halálozása, szívinfarktus-halálozás, a szívinfarktus halálozása*, általában *valamely betegség halálozása, betegség-halálozás* kiterjedten használjuk. Ha a részletekre figyelünk, úgy tűnik, mintha a betegség halálozna el, nem a beteg halna meg. Vagy hasonló példa: *halálozási mutató, például a szívinfarktus halálozási mutatója*. Megfelelő-e így? A *halálozás* szót statisztikai fogalomként kezelik, a *mortalitás* megfelelője.

Berényi Mihály

Egyetértek azzal, hogy nem a betegség hunyt el. Minden más megoldás jobb: *méhnyakrák miatti elhalálozás, méhnyakrákban elhunytak száma, elhalálozás méhnyakrákban* stb. Ha statisztika készül, a *letalitás* és a *mortalitás* helyett a *halandóság* vagy valami más sokkal alkalmasabb. Van például *csecsemő-halandóság*. Eszerint a *méhnyakrák halandósága* a megfelelő?

Laczkó Krisztina

A felsorolt, kérdéses példákat mindenekelőtt két részre osztanám. Egyfelől a szószervezetekre (*a szívinfarktus halálozása*), másfelől az összetételekre (*szívinfarktus-halálozás*). Véleményem szerint ugyanis a két nyelvi jelenség megítélése a felvetett probléma vonatkozásában nem azonos.

A szószervezetek birtokos jelzősek, ahol a szerkezet alaptagja igéből képzett főnév. Az igéből képzett főnevek birtokos jelzője általában vagy az ige alanyából, vagy a tárgyából vezethető le. A jelenséget már a klasszikus latin nyelvtanok is ismerik, az első esetet genitivus subiectivusnak, a másodikat genitivus obiectivusnak nevezik. Miről is van szó? Vegyük a klasszikus latin példát: *amor patris* 'az apa szeretete'. Ha a szerkezetet az alanyból vezetjük le (*az apa szeretet*), akkor azt jelenti, hogy 'az apa szeretete valaki iránt', ha azonban a tárgyból (*az apát szeretik*), akkor: 'az apa szeretete valaki által'. Néhány további genitivus subiectivus: *az orvos döntése, a beteg kitaratása, a műtét menete, a szív működése* stb. Genitivus obiectivus: *az élet igenlése, a betegség legyőzése, a gyógyszer elutasítása, a beteg meggyőzése* stb. Visszatérve a kérdéses példákhoz (pl. *a rák halálozása*): minthogy az *(el)halálozik* ige tárgyatlan, így a levezetett birtokos jelző csak subiectivus lehetne, ám betegségnév azért nem képzhető el ebben a

helyzetben, mert maga az igei jelentés mindenképpen [+élő] jelentéssűrítéssel rendelkező alanyt kíván maga mellé (a metaforikus használatot leszámítva, lásd *meghalt a számítógépem*, ám a betegségnevekkel kapcsolatban ez a metaforizáció meglehetősen szokatlannak tűnik a nyelvhasználatban). Más a helyzet azonban az összetételekkel.

Két jelöletlen (vagyis ragtalan) főnév összekapcsolódása általában kétféle összetett szót eredményezhet. Az egyik a birtokos jelzős viszony, amely a mi esetünkben a fentiek miatt kevésbé tűnik megfelelő levezetésnek, ám létezik az ún. jelentéssűrítés, amely a magyar nyelvben az összetétellel válás folyamatának nagyon fontos jelensége. Sajnos a nyelvészeti szakirodalom sem igazán foglalkozott kellően ezzel a kérdéssel a korábbiakban, pedig szóalkotásunk leggyakoribb és legtermékenyebb változatáról van szó a főnevek és részben a melléknevek között. A jelentéssűrítésnek éppen az a lényege, hogy a két főnév összekapcsolódásával olyan jelentéstartalmakat fejezzünk ki egyszerű összetett szóként, amelyeket szerkezetesen meglehetősen bonyolult lenne. Nézzünk egy nagyon egyszerű példát: *csigalépcső*. Ha birtokos jelzős viszonyt feltételezünk, akkor a szó jelentése 'csigának a lépcsője', ám ez a használat, jóllehet elképzelhető bizonyos nyelvhasználati vonatkozásban, nem jellemző, a nyilvánvaló jelentés: 'a csiga házának a felépítéséhez hasonló alakú lépcső'. További példák: *császármetszés* (itt is igéből képzett főnév az utótag, a *császár* azonban nem vezethető le az alanyból, sem a tárgyból, nem a 'császár metsz' és nem a 'császárt metszik', nyilvánvaló a jelnetéssűrítés), *lidércnyomás, cukorbeteg, lépcsőház, nászút, búcsúcsók, bűncselekmény, királydráma, szexturizmus, divatmajom, agymechanizmus, világkiállítás, gyermekközpontú, bombabiztos, kulcsfontosságú* stb. (az utóbbi három példában melléknévi utótagok szerepelnek, amelyek közül a *központú* és a *fontosságú* főnévből képzett melléknév; továbbá a *beteg* utótagnak főnévi és melléknévi szófaji értéke is van). Az orvosi szaknyelvben elterjedten használt *rákhalálozás* stb. összetételek tehát egyértelműen ebbe a csoportba tartoznak, jelentéssűrítő összetett szavak.

Kíváncsi voltam, hogy a köznyelvben milyen mértékben használatosak ezek az összetételek, így a Magyar Nemzeti Szövegtárat hívtam segítségül. (Köszönettel tartozom Mártonfi Attilának a pontos, gyors adatlekérdezéshez nyújtott segítségéért.) 705 olyan adat van szövegtárban, amely tartalmazza a „halálozás” karakterláncot úgy, hogy megelőzi

a „h”-t legalább egy karakter. Ebből egy 500 adatos véletlen mintát kértünk le (187 644 886 szövegszóból); a stílusrétegek: sajtó, szépirodalom, tudományos, hivatalos, személyes; a régiók: magyarországi, szlovákiai, kárpátaljai, erdélyi, vajdasági). Ahogy várható volt, az adatok többsége az *elhalalozás* főnév, valamint kisebb számban az alábbi alkalmi összetélt tartalmazó szerkezet: *születési-halalozási arány*. Összesen 70 olyan összetélt tartalmazott a korpusz, amelyben a *halalozás* utótag előtt jelöletlen főnév szerepelt. Ebből 24 adat mutatta a témánkhöz tartozó jelentéssűrítő viszonyt, a következő elosztásban (zárójelben az előfordulási számot jelölöm): *AIDS-halalozás* (2), *daganathalalozás* (1), *droghalalozás* (2), *infarktushalalozás* (2), *májzsugor-halalozás* (1), *rákhalalozás* (9), *stroke-halalozás* (1), *szívhalalozás* (1), *szívinfarktus-halalozás* (1), *tüdődaganat-halalozás* (1), *tüdőrák-halalozás* (3). A stílusréteg szerinti megoszlás a következő: 6 tudományos és 18 sajtónyelvi, a régió: 2 határon túli, a többi magyarországi, a legkorábbi adat 1995-ös. Úgy tűnik tehát, hogy az orvosi nyelvből elsősorban a sajtó nyelve átveszi ezt az összetélt formát, a köznyelvvé válás pedig az ezredfordulóhoz köthető időben. (Érdemes lenne a jelenséget az orvosi szaknyelvben is megvizsgálni, jelenleg azonban egy átfogó korpusz nélkül erre nincs lehetőség.)

A teljesség igényével: a további példák a 70-ből legnagyobb részt a birtokos jelzős összetételekből kerülnek ki, előtagjuk valamilyen [+élő] jelentésjegyű főnév: *csecsemőhalalozás* (28, ez a legnagyobb adatszámú), *felnőtt-halalozás* (1, szépirodalmi adat), *férfi-halalozás* (1), *gyermekhalalozás* (7), *koraszülött-halalozás* (1), *lányhalalozás* (1), *paraszthlalalozás* (1), *tömeghalalozás* (1). A kapott adatok ugyancsak maiak, és leginkább a sajtónyelvből származnak, kisebb részben a tudományos rétegből. A fennmaradó öt adatunk közül négy az *össz-* önállótlan előtagú, valamint egyetlen olyan forma van, amely jelentéssűrítő összetett szó, és előtagja nem betegség-név, ez a *bölcsőhalalozás*, amely feltehetően elírásos sajtónyelvi példa a *bölcsőhalál* helyett.

Megállapítható tehát, hogy a szerkezetes megoldással ellentétben az összetételek már nemcsak a szaknyelvben, hanem a köznyelvben is használatossá válnak, a nyelvhasználati elterjedés pedig arra készíti a nyelvészeti megítélést, hogy a negatív értékítélettel óvatosan bánjon, még akkor is, ha a legpontosabb megnevezés nyilván a *halalozási arány* (= *mortalitás*) lenne. A Nemzeti szövegtár szövegösszefüggéseit megvizsgálva, az összetételek semmiféle félreértésre nem adnak okot, ráadásul ez az összetélt forma nem idegen a magyar nyelvtől, sőt termékeny és gyakori jelenség.

Mészáros Ágnes

Semmiképpen nem tartom helyesnek a *mortalitás* szót *halalozással* helyettesíteni. A *mortalitás* megfelelője a *halalozási arány/mutatató/ráta*. Valamely betegség, például a *méhnyakrák mortalitása* = a *méhnyakrák halalozási aránya/mutatója/rátája/adata*. A helytelenül elterjedt *betegség + halalozás*

értelmetlen jelentéssűrítő összetétel a *mortality* helytelen fordításából kerülhetett a köztudatba. A legrosszabb a *betegség halalozása* (= a nyelv elhalalozása) szerkezet, mert erre még a jelentéssűrítést sem lehetne ráfogni. A valamilyen *betegség okozta halalozás* vagy *betegség miatti halalozás* viszont értelmes. Mostanában hajlamosak vagyunk rövidíteni és összetett szavakat gyártani, ennek az újításnak azonban a szakmai és nyelvészeti szűrőn nem lenne szabad átmennie.

Bősze Péter

Kiegészítés

Az értelmező szótár+ (Eöry Vilma [szerk.], Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007, 568) a *halandóság* címszó alatt ezt írja: „1. Az a tény, hogy valaki halandó. [...]. 2. Halalozási arány. Az utóbbi években csökkent a csecsemők halandósága.” Mészáros Ágnes szerint nem helyes a *mortalitás* szót *halalozással* helyettesíteni, hiszen annak értelme *halalozási arány/mutatató/ráta*. A *halandóság* szavunk az értelmező szótár szerint pontosan ezt fejezi ki. Az Idegen szavak szótárában (Tolcsvai Nagy Gábor, Osiris Kiadó, Budapest, 2007) a *mortalitás* címszónál ez áll: „halandóság, halalozási arány egy népességben”. Nos, eszerint is a *halandóság* = *halalozási arány*. Ennek alapján – a jelentéssűrítés lehetőségeit kihasználva – a *csecsemő-halandóság* mintájára a *rákhalandóság*, *méhnyakhalandóság* stb. írása kifejezőbb lenne.

2. KÉRDÉS

Nómenklatúra, terminológia. Mi a magyar megfelelője?

NÓMENKLATÚRA – NEVEZÉKTAN

Valamely tudományág – általában nemzetközileg egységesített – névrendszere, a tudományágban alkalmazott elnevezések rendszere, például *anatómiai nomenklatúra* (az anatómiai nevek rendszere, anatómiai nevezéktan).

TERMINOLÓGIA – SZAKKIFEJEZÉSTÁR, SZAKSZÓKINC

Valamely tudományág – általában nemzetközileg egységesített – szakkifejezéseinek a tára, például *genetikai terminológia* (a genetikai szakkifejezések összessége) (a nemzetközi szakirodalom alapján).

Berényi Mihály

Annak a szónak (*terminológia*) a magyarítására már nem törekednék, amelyik benne van a Magyar szókincstárban, elfogadott magyar szóként (igaz, a *nómenklatúrával* összekeverve). Ebben *szakszókincs* a magyar megfelelője. A *terminológiát* (‘szógyűjtemény’) nem szabad összeházasítani a *nómenklatúrával* (‘szóképzési szabályok’ vagy ‘elnevezési rendszerek’). A *nómenklatúrával* gyártjuk azokat a szavakat, amelyeket a *terminológia* foglal szakmák szerinti ketekbe. Hirtelenjében nem tudok jobbat a *szakszókincsnél*. Inkább „elébevigólag” azokkal a friss jövevényekkel kelle-ne törődnünk, amelyek még nem gyökeresedtek meg idegen formában.

Gaál Csaba

Terminológia. Bár én úgy vélem, hogy a *nevezéktan* erre is jó, de a fogalmak elkülönítése miatt talán valóban meg kellene azt hagyni a *nómenklatúrának*. Körülírva persze el lehet magyarázni, de az hosszadalmas, ezért én a Bakos-féle idegen szavak szótárában első helyen álló megjelölést helyesnek tartom: *szakszókincs*. Mert a *nómenklatúra* szorosán véve valóban csak az elnevezéssel foglalkozik, a *szakszókincsben* azonban benne van mind a *nevezéktan*, mind pedig a szak kifejezésre való törekvés szándékának fogalma. Egyébként Molnos is – többek között – megadja ezt a fordítást. Javaslatai közül én ezt tartom a legelfogadhatóbbnak.

MEGJEGYZÉS

Szabó T. Attila

A *szakszókincsben* (*thesaurus*) nincs benne a *nevezéktan* (*nómenklatúra*). A *szakszókincsbe* a *nevezéktan* által létrehozott nevek beletartoznak. De nem tartozik bele például a nevek létrehozásához alkalmazott szabályrendszer, a *nevezéktan*. A magyar orvosi *szakszókincs* hagyományos (tehát a vesaliusi orvostudomány előtti) állapotából csak a neveket (pl. *szeméremtest*) ismerjük, de az egyezményes szabályokat (egyezményeket, amennyiben voltak ilyenek, és valamilyen szinten biztos voltak) általában nem.

A *szakszókincs* (értelmezésben) valójában olyan, mint egy „kincstári kincs”.

Nem tartozik hozzá a „kincstári infrastruktúra”: az épület, az őrség, a záruk, a kulcsok, a felhasználási szabályok stb. Más megközelítésben: a *szakszókincs* (*thesaurus*) szerkezeti egység, ennek részei:

- a dolgok, cselekvések, módszerek stb. nevei;
- a *nevezéktan* (*nómenklatúra*) a hagyományos és a tudományos tudásban (és itt fontos az, hogy a hagyományosban is, pl. a ló-tartásban, székérfőzésben stb.) a nevek alkotására és szakszerű használatára vonatkozó szabályokat (konvenciókat) is tartalmazza (szakmasajátos működés, „maimagyarul”: specialitás, specifikus funkciók);
- a *terminológia* kifejezést én szívem szerint csak a szigorúan tudományos szakmai *nevezéktanra* alkalmaznám, de itt érezhetően nehéz (vagy éppen lehetetlen) ezt a szemléletet általánosan érvényesíteni.

Nekem mindenesetre úgy tűnik, hogy a „*szakszókincs-tudomány*” alapfogalmai is tisztázatlanok vagy legalábbis vitathatók.

Mészáros Ágnes

A Magyar Orvosi Nyelvbe szánt tanulmányomban az *egészségbiztosítási terminológia* kifejezést *egészségbiztosítási szakszókincsre* magyarítottam. A *nómenklatúra* megfelelője a *nevezéktan*. Utánanézttem, hogy mit ír erről a szakirodalom (források: Fóris Ágota 2005. *Hat terminológia lecke*. Lexikográfiai Kiadó, Pécs; Kurtán Zsuzsa 2003. *Szakmai nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest):

A *terminológia* többjelentésű szó:

1. a terminusokkal foglalkozó tudományterületet: a terminusok, fogalmak és azok viszonyának vizsgálata;

2. a gyakorlatot: gyakorlati eljárások, módszerek, amelyek a terminusok összegyűjtésére, leírására és bemutatására irányulnak;
3. a gyakorlat eredményét: egy szakterület *szakszókincse* = a terminusok összessége, amelyek szinte kizárólag főnevek, és jelentésük egyértelműen adott.

A nyelvújítás idején felvetődött a *nómenklatúra* és a *terminológia* megkülönböztetése, de ezek a különbségek ma már nem érvényesek. Egy korábbi meghatározás szerint (Kovalovszky Miklós 1955. Tudományos nyelvünk alakulása. In: Pais Dezső [szerk.]: *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 227–312) a terminus általános fogalmat jelöl, a *név* pedig egyedeket (a nevek nem terminusok), tehát a *só terminus*, a *nátrium-klorid*, *réz-szulfát* stb. konkrét vegyületek neve.

Számos mai meghatározás nem tesz különbséget a *nómenklatúra* és a *terminológia* között. Valamely tudományág *terminológiája* = a tudományág *szakszókincse*, például a *genetikai terminológia* = *genetikai szakszókincs* (vagy *szakkifejezések összessége*).

Szabó T. Attila

Botanikusi elfogultsággal (és semminek utána nem nézve, hogy ne befolyásoljon) számomra ezek a fogalmak/nevek a következőket jelentik:

Terminus: kifejezés.

Terminus technicus: szakkifejezés.

Terminológia: szakkifejezések (nevek, eljárások, módszerek stb.) alkotására, használatára, értelmezésére, elfogadására, rendszerezésére a különböző szakmák által kialakított szabályok, közösségi megállapodások, ideértve a szakmák *szakszókincse*inek (*thesaurus*) rendszerét is.

Nómenklatúra: a dolgok (főként élettelen tárgyak, élőlények és személyek) megnevezésének tudománya minden szinten, tehát a hagyományos tudás (pl. *etnobotanika*), a tudományos tudás (pl. *linneánus nómenklatúra*) vagy éppen a társadalom (pl. *pártnómenklatúra*) szintjén.

Biológusi (pontoskodó) megközelítés (pl.):

1. Géneknek, géntermékeknek, állatoknak, növényeknek *nómenklatúrája* van.
2. Genetikának, proteomikának, állattannak (zoológiának), növénytanak (botanikának) *terminológiája*.

A mindennapok pongyola (szak)nyelhasználatában azonban ez a kettő összefolyik. Éppen, mint amikor egy onkológus például *génről* beszél akkor is, amikor csak egy *génformára* (allél) gondol.

Bősze Péter
Összegzés

A fentiek szerint a következő meghatározások javasolhatók:

1. A *nómenklátúra* magyar megfelelője a *nevezéktan*, amely a névadás nemzetközileg szabályozott rendszerét és a nevek jegyzékét (névmutató) foglalja magába (system of nomenclature).
2. A *terminológia* = *szakszókincs*; valamely tudományág szak kifejezéseinek összessége.

3. KÉRDÉS

Metaplasziás?

METAPLASIA (METAPLÁZIA) – SZÖVETÁTALAKULÁS

Valamely szövetnek másfajta szövétté alakulása, például a kötőszövet csonttá alakulása.

METAPLASIÁS (METAPLÁZIÁS) – SZÖVETÁTALAKULÁSOS

A *metaplasia* jelzős formája – találkozunk a *metaplasticus* (*metaplasztikus*) alakokkal is (a magyar szakirodalom alapján).

Berényi Mihály

A szó görög darabokból jött létre. Az urológia hasonló szavai közül a *pyelectasia* – *pyelectasiás vese*, *hypoplasia* – *hypoplasziás here* példája alapján habozás nélkül azt mondanám, hogy *metaplasziás*. Ám megfontolandóak a következők:

1. Az angol főneve *metaplasia* (tbsz.: *metaplasias*), a jelzője *metaplastic* (pl. *metaplastic anemia*), ebből a magyarban *metaplasticus* lett.
2. Az angolban honos a *metaplasia* főnév is, ebből a jelző *metaplastic*, ebből eredhetne a *metaplasziás*. A Google keresési javaslata a *metaplastic* helyett a *metaplastic*.

Mellékelem a Google magyar találatait:

<i>metaplasia</i>	1090	<i>metaplázia</i>	1270
<i>metaplasticus</i>	54	<i>metaplasztikus</i>	74
<i>metaplasziás</i>	114	<i>metapláziás</i>	86

A két jelző közül a *metaplasziás/metapláziás* nyert. Én is erre szavazok, és a kiejtés szerinti alakokra. A *-plasztikus* azért sem tetszik, mert mást jelent.

Mészáros Ágnes

A magyar orvosi nyelv örökzöld problémája, hogy lerövidítjük-e az idegen szavak meghonosodását. A folyamat azzal kezdődik, hogy az idegen szó eredeti írásmódjában (*metaplasia*) beépül a szakszókincsbe, majd kialakul az átmeneti vegyes írásmód (*metaplasziás*), és az utolsó lépcsőfok a magyaros írásmód (*metapláziás*, *metaplasztikus*). A legszerencsésebb esetben a magyar megfelelő is megjelenik. Helyesnek tartható az eredeti írásmód, a magyaros írásmód és az értelmes magyar megfelelő.

Laczkó Krisztina

Ha jól értelmezem a kérdésselvetést, akkor ebben a rövid kérdésben valójában kettős sűrűsödik össze. Egyrészt: a *metaplasia/metaplázia* főnévnek mi a megfelelő melléknévi alakja, a magyar *-s* képzős vagy az idegen képzős alak? Másrészt: magyaros vagy idegenes írásmóddal éljünk-e?

Mindenekelőtt lapozzuk fel az Orvosi helyesírási szótárt, amely a főnévi alakra kettős helyesírást mutat: *metaplázia/metaplasia*, illetőleg nem sokkal feljebb a rend kedvéért megtaláljuk *metaplasia/metaplázia* formában is. Fontos a szótár perjele, amely a következőket jelenti: a / a vagylagos írásmódot jelzi, azaz a szótár maga nem foglal állást sem az egyik, sem a másik forma elsődlegessége mellett, ekkor a választás attól függ, hogy milyen szövegtípust hozunk létre, milyen a szöveggörnyezet (túlsúlyba kerül-e a magyaros vagy az idegenes jelleg) stb. Emellett a szótár a *metaplasticus/metaplasztikus* melléknévi alakot hozza, és ez ugyancsak a fentieknek megfelelő választást eredményezi. Ennek ellenére minden további nélkül elképzelhető az *-s* képzős változat is. Jóllehet orvosi nyelvi szövegtár, amelyben megfelelően és hihetően keresni lehetne, nem áll a rendelkezésünkre, a Google adatai alapján óvatosságot tehetünk (a Google azért nem alkalmas teljesen a nyelvészeti adatolásra, mert sokszor ugyanaz a szöveg több honlapról is megjelenik, azaz könnyen elképzelhető, hogy amit 10 találatnak vélünk, az valójában mindössze egy, mindenesetre irányzatok megállapítására megfelelő lehet). A magyar találati eredmény azt mutatja, hogy gyakoribb az *-s* képzős forma akár a magyaros, akár az idegenes írásmódot vesszük figyelembe. Maga az eredeti kérdésünk is azt jelzi, ez az alak a szaknyelvben elterjedt.

Ebből számomra, nem szakmabeliként, az következik, hogy a *metaplasziás/metapláziás* változatok is „szótárérettek”. Szótárba kerülésük esetén egyelőre (!) mindkét helyesírási formában felvenném a perjeles szabad választási lehetőséget (bár kétségtelen, hogy mivel a latin helyesírási forma *a*-ra végződik, a képző előtti magánhangzó-változás jelölése zavaró lehet).

Bősze Péter
Összegzés

A fenti megfontolások azt sugallják, hogy a *metaplasziás/metapláziás* jelzős szerkezet a szerencsésebb. A *metaplasticus/metaplasztikus* idegen, és a jelentése is más. A *metaplasia* orvosi szakkifejezés, a köznyelvben nem található meg. Magyarul: *szövetátalakulás*. A *metaplasziás* jelzős szerkezet jelentése: *szövetátalakulásos, szövetátalakulási*, például *folyamat, de a szöveggörnyezettől függően másként is fordíthatjuk*. Például: a méhnyak átalakulási sávját *metaplasziás (átalakuló)* hám fedi. A *metaplázia/metapláziás* magyaros írásmódot szükségtelennek gondolom, ez a szakkifejezés nem jövevénytárszó, hacsak a nyelvészek nem alakítanak ki egy új nyelvtani fogalmat: „szaknyelvi jövevénytárszó”.